

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 930(477)

DOI <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.26>

Юрій СТЕЦИК

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України та правознавства, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 38, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (stetsyk_u_o@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1795-687X>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/1959605/E-5136-2018>

УНІЄЗНАВЧІ КОНЦЕПЦІЇ ПРОФЕСОРА ЛЕОНІДА ТИМОШЕНКА

Рецензія на наукове видання:

Тимошенко Л. Феномен Берестейської унії (XVI – початок XVII ст.). Дрогобич: Коло, 2024. 760 с., іл., карт., табл.

У сучасних реаліях гібридної російсько-української війни можна виокремити релігійний фактор, який знаходить своє вираження у міжконфесійному протистоянні та поверненні правдивого обличчя київського православ'я і врахування подій минулого. Особливої уваги заслуговує розгляд дискусійного питання про рівень кризи Київської православної митрополії у XVI ст. та утворення Київської унійної митрополії. Адже у церковній історіографії впродовж століть сформувалися різнобічні погляди та оцінки на ці ключі події. Рецензоване видання професора Леоніда Тимошенка узагальнює різнобічні погляди на означені питання не тільки українських, але й польських, американських, білоруських та критично російських дослідників. Піддаючи ґрунтовній критиці фундаментальні наукові видання, автор сформував концепцію феномену Берестейської унії, оскільки утворення нової церковної інституції не можна пояснити суто із позицій традиційних наукових схем історіописання: передумови, причини і привід укладення артикулів та наслідки унії. Натомість науковець пропонує докладний аналіз внутрішнього життя Православної Церкви на українсько-білоруських землях та її інституцій і рівня розвитку релігійної культури. Запропонований ним різнобічний комплексний підхід дозволяє по новітньому глянути на подію церковної унії та вчергове переосмислити її значення для української культури та подій сьогодення. Для систематизації та викладу матеріалу використано інституційний, персоніфікований, соборовий, програмний та культурологічний підходи. Залучення значного масиву фундаментальних концепцій вражає читача необмеженим діапазоном евристичних можливостей дослідника.

У пролозі до монографії розкрито загальне тло XVI ст. в історії християнства: Реформація, Контрреформація, релігійне протистояння, календарна реформа та міжконфесійні суперечки, покатоличення православного Сходу Європи, укладення регіональної (партикулярної) Берестейської церковної унії. Автор послуговується умовним збірним історичним поняттям «Руська Церква» для означення українсько-білоруська православна церква Речі Посполитої. На наш погляд, дослідник досить аргументовано та переконливо доводить, що московське православ'я відрізнялося від українсько-білоруського, як організаційно, обрядово, так і канонічно. Слушно відзначає, що через вузькоконфесійне тлумачення церковної унії породило різнотипові контрверсійні тлумачення. Досі тривають дискусії на рівні побутової історичної пам'яті, які на переконання Леоніда Тимошенка на науковому рівні вже давно врегульовані щодо проблем Берестейської церковної унії. Зокрема, дослідник принципово відмовляється від визнання впливу на генезу унії зовнішніх чинників, наприклад інтриг єзуїтських монахів.

© Стецик Юрій, 2024

Через резонансність розглядуваної події в історії Центрально-Східної Європи автор вважає її феноменальною. Відзначає новітню тенденцію до зменшення кількості наукових праць із унієзнавчої тематики. Зауважує необхідність у написанні новітньої монографії з історії Берестейської унії в якій було б не тільки узагальнено історіографічний матеріал, але й залучено значний масив архівної документації, яка б вводилася вперше до широкого наукового обігу. Адже, історичні джерела інформації до історії Берестейської Унії розпорошені як у географічному, так і часовому просторі. Досліднику вдалося побувати не тільки в архівах України, але й найближчого зарубіжжя: Польщі, Литви, Білорусії, Росії, Ватикану та Лейденського університету. Ці документальні матеріали дослідник відшукував впродовж багатьох років починаючи із середини 90-их років ХХ ст. і завершуючи першою четвертиною ХХІ ст. Професор слушно відзначив про поступовість оприлюднення своїх наукових результатів дослідження: щорічні наукові та науково-популярні статті, навчальний посібник (2004 р), монографія про руську релігійну культуру міста Вільна (2020 р.).

Дослідник виділяє низку передумов, які спричинилися до підготовки Берестейської церковної унії: пропаганда унійних ідей потридентською Католицькою Церквою; активізація місійної діяльності Товариства Ісуса (ордену єзуїтів) на Сході Європи; невдачі у здійсненні конверсії на католицизм православної Московії; другорядне становище Православної Церкви в Речі Посполитій; кризові явища в церковному житті Київської митрополії; зміни у релігійній культурі Руської Церкви другої половини ХVІ ст.; локальні конфлікти церковних братств з владиками та в середовищі церковної ієрархії; сприятлива міжнародна ситуація наприкінці ХVІ ст.

Поділяємо думку історика, що Руська Церква та її спільноти змушені були реагувати на релігійно-культурні виклики Заходу доби Протестанської Реформації та Католицької Контрреформації (пропонує останню розглядати як своєрідну реформацію у Західній Церкві). Внаслідок цього визріла унійна ініціатива єпископату Київської митрополії. Нажаль, немає однозначної відповіді на дискусійне питання: який все таки чинник, із вище перерахованих, був визначальним і домінуючим? Відповідно, дослідник пропонує відмовитися від традиційної схеми розгляду генези унії (передумови, причини, хід, наслідки) та від домінування впливу політичних чинників, а перейти тільки до детального аналізу внутрішньоцерковних процесів.

У рецензованій монографії представлена авторська концепція професора Леоніда Тимошенка щодо дослідження генези Берестейської церковної унії, яка опирається: на глибинне вивчення інституційних та адміністративних структур Київської православної митрополії ХVІ ст. на різних рівнях (парафіяльному, деканальному, єпархіальному, митрополичому); на аналіз різних програм релігійно-культурних реформ Руської Церкви, які ініційовані як церковною ієрархією, так і мирянами (церковними братствами); розглянуто генерування унійного процесу крізь призму поступу та конфліктів; акцентування на конфліктному тлі розвитку подій; залучення біографій учасників Берестейських соборів для трактування їхніх поглядів та вчинків; розгляд дискусій навколо питання встановлення легітимності берестейських соборів 1596 р. (унійного та антиунійного (православного)); заперечення впливу протестантів на роботу соборів. Визначає датування Берестейської унії не 1595–1596 рр., а тільки роком проведення собору у Бересті – 1596 р.

Дослідник запропонував своєрідний новаторський підхід до розгляду руської релігійної культури доби Берестейської Унії: зв'язок із ключовою подією (укладенням церковної унії); поділ на супротивні блоки, де руська культура була неподільною і становила одне єдине річище; неоднорівний розгляд підсумків та результатів церковної унії у перші поунійні десятиліття.

Для проведення дослідження науковець послуговується низкою концептів, які дозволяють розглянути різнобічні сторони унійного процесу: концепт “локальні простори віри (сакральний простір)”, запропонований Наталією Яковенко, відповідно до якого релігійна культура – це сукупність вірувань і практик, які переплітаються на конфесійному та локальному рівнях; концепція “пережитого християнства” (авторства Жанна Делюмо) використовується для вивчення релігійних ментальностей, соціально-антропологічних ознак релігійних

культур на рівні народної культури; концепт “конфесіоналізації”, що призвів до модернізації Європи, зокрема, соціальне дисциплінування охопило церковні структури; формування уявлення про кодифікацію національного варіанту християнства; залучення методу культурних кодів; відзначення гомогенності релігійної культури Речі Посполитої; відзначення еклезіальної ідентичності та етноконфесійного усвідомлення; використання методів порівняльної церковної історії, який дозволяє визначити відмінності між київським та московським православ'ям.

Окреслено основні риси інституційного розвитку Київської православної митрополії як помісної церкви Константинопільського патріархату. Критичний огляд праць з історії Берестейської Унії дозволив професору Леоніду Тимошенку виокремити в них цілий ряд недоліків: відсутність досліджень, які б порівнювали польський католицизм та московське православ'я. В унієзнавчих працях відсутній цілісний погляд на інституційний розвиток Київської митрополії, в жодній із них не узагальнено наявний джерельний та історіографічний матеріал. Відповідно окреслені недоліки науковець прагне розглянути у своєму монографічному дослідженні.

Дослідник простежив вплив намісників (протопопів, установ) на життя Православної Церкви на українських землях у XVI ст. На сторінках монографії автор розгорнув дискусію із Б. Флорею про нерозвиненість намісництва у розглядуваний період на теренах Київської православної митрополії. Непогоджується і переконливо доводить протилежне твердження про розвиненість церковних адміністративних структур. Зроблено вагомий акцент на розгляді особливостей функціонування митрополичих та єпархіяльних урядів – крилосів.

Автор простежив матеріальне становище церкви на різних рівнях: парафіяльному, деканальному, єпархіяльному, митрополичому. Заперечує тенденційне і упереджене тлумачення про узурпацію права патронату польськими королями, що призвело до негативних наслідків. Натомість дослідник відзначає про кризу традиційної системи патронату, зумовлену перерозподілом сфер впливу між королем і світськими феодалами. Відзначає, що різні суспільні групи (шляхта, братства, міські корпорації) прагнули встановити власний контроль над окремими церковними інституціями.

У книзі проаналізовано погляди українських та зарубіжних дослідників із проблемного питання щодо означення права патронату. Відзначено запропоновані ними види світського і духовного патронату. Зроблено акцент на виокремленні ними як сильних, так і слабких сторін впливу на розвиток церкви. Автор поділяє твердження Михайла Довбищенка про те, що право патронату створювало ефективні умови для матеріального забезпечення функціонування церкви. Виділив вади та помилки російських істориків щодо розуміння ролі права патронату. Вступає у дискусію із Ігорем Скочилясом із приводу наслідків використання права патронату. Розглядає проблему патронату в історіографії.

Залучає концепцію «парафіяльної цивілізації», обґрунтовану професором Ігорем Скочилясом. Відзначає цілу низку функцій парафій: релігійні, моральні, виховні, товариські, освітні, опікунські, вождівські, суспільно-політичні. Автор намагається встановити орієнтовну чисельність парафій Київської митрополії на кінець XVI ст., називаючи приблизно 11 тисяч осередків, відзначаючи їхню не сталу кількість, оскільки ще не була усталена парафіяльна мережа. Приходить до цікавого висновку про те, що населення збільшувалося швидше, аніж виникали нові парафії. Також проведено порівняння матеріального забезпечення владик по різних єпархіях Київської митрополії. Відзначає, що по деяких єпархіях, через відсутність належної майнової документації, не можливо чітко окреслити єпископські маєтки. Зауважує, що оподаткування кафедральних та парафіяльних бенефіцій залишається досі не дослідженим.

Простежено історію розбудови мережі мирянських організацій впродовж XVI ст. Зокрема, на середину розглядуваного століття дослідник нараховує 40 осередків церковних братств. У типологізації цих інституцій дотримується підходу С. Лукашової із поділом на церковні, медові, парафіяльні; ставропігійні та неставропігійні братства. Аналізує історіографію дослідження братського руху, відзначаючи, що досі не висвітлено історію всіх братств, не зібрано всієї архівної документації (статутів, протоколів засідань). Відзначено вплив братств на розвиток поминальної традиції.

Слушно зауважено, що на кінець XVI ст. завершено формування мережі монастирів. Подано огляд кількості монастирів по єпархіях Київської митрополії. Погоджується із твердженням дослідників, що загальна чисельність чернечих осередків становила у розглядуваний період біля 200 монастирів із 1 000 монахів.

Поза увагою досліджень автора залишилися питання, які, на його погляд, вважаються достатньо вивченими у церковній історіографії: юрисдикційні стосунки Київської митрополії із східними патріархами; діяльність інституту патріарших екзархів.

У результаті використання порівняльних наукових методів вдалося з'ясувати, що Руська Церква мала досить вагомні автономні права на відмінну від московського православ'я. Відповідно до авторської концепції запропоновано розглядати відносини Руської Церкви із державною владою Речі Посполитої та римо-католиками і протестантами не як конфронтацію, а як конкуренцію. Інституційний розвиток Київської митрополії доповнено розглядом здобутків руської релігійної культури. Автор приходять до висновку, що кризові явища киево-руського християнства не варто применшувати, як і перебільшувати, варто шукати “золоту середину”.

Дослідник намагається визначити мотиви, які спонукали тогочасних православних владик долучитися до укладення унійної програми. Переконаливо доводить, що домінуючим каталізатором унійного процесу був внутрішній конфлікт між братствами та єпископами. Доводить, що в кожного із владик, що належали до ініціаторів унії, були особисті мотиви до її укладення. Автор слушно відзначив, що передумови Берестейської церковної унії докладно висвітлені в історіографії, тому він їх не розглядає, а натомість фокусує увагу на проблемі кризи церкви, де найбільше дискусійних питань. Зауважив, що уявлення про кризу набули рис ідеологем про неспроможність автокефального (помісного) розвитку киево-руського християнства. Подає огляд історіографії із проблем внутрішньої кризи Православної Церкви. Зокрема, автор зупиняється на докладному огляді поглядів Б. Гудзяка, Т. Кемпи, М. Дмитрієва про визначення причин укладення церковної унії і приходять до висновку, що поняття “кризи” недостатньо означене і базується на припущеннях. Дослідник слушно зауважив, що ініційовані реформи не стосувалися вирішення кризових явищ, що не можна простежити зв'язку між кризою конфліктів і кризою церковного життя. Натомість відзначив: що дослідники виокремили спонукальні обставини, а не глибинні каталізатори; про відсутність у працях широкого порівняльного контексту із польським католицизмом і московським православ'ям. Відзначає, що І. Сковчиляс продовжив розвивати концепції Б. Гудзяка про глибинну кризу на межі інституційного, морального й культурного краху Київської митрополії. Натомість професор Леонід Тимошенко заперечує цю концепцію, яка потребує більш наукової аргументації, виокремлюючи низку проблемних питань, які потребують вирішення: чи були прояви кризи загрозливими для Церкви; чи була криза українсько-білоруського православ'я винятковим явищем у християнському світі; як узгоджується криза із центрами національно-релігійного відродження (Вільно, Остріг); чи була криза головною причиною укладення Берестейської церковної унії? Науковець пропонує розв'язання проблеми кризи Церкви крізь призму розгляду кількох дослідницьких завдань: з'ясувати генезу уявлень про кризу на підставі аналізу поглядів католицьких і протестанських теологів та публіцистів заангажованих у справі Руської Церкви; аналіз поглядів і праць лідерів православної спільноти; вивчення документації про інституційний розвиток церкви; аналіз уявлень про кризу лідерів унійного руху і відображення їх у документах; відстеження кооперації православних із протестантами у боротьбі проти католиків. Відзначимо, що аналіз уявлень про кризу Православної Церкви Київської Митрополії у поберестейський період виходить поза межі дослідницьких завдань професора Леоніда Тимошенка.

Автор вдало зауважив, що у соборових документах немає жодних згадок про кризу Церкви і щоб ці питання обговорювалися раніше. Адже погляди полемістів на становище Церкви були гіперкритичними. Відзначає, що потрібно глибше досліджувати адміністративно-територіальний розвиток, маєстності, освіту, догматичне і пастирське богослів'я, літургію, сакральне мистецтво, релігійну ментальність (ідентичність). Дослідник категорично заперечує історіографічний факт про “гнилість” Східної Церкви, яка перебувала під османським поневоленням

і втратила свою ідентичність. Прагне визначити роль візантійського чинника в історії Берестейської унії.

Окреслює місце руської релігійної культури в унійних процесах. Розкриває ризикованість єпископського проєкту церковної унії. Досить докладно встановлює склад учасників Берестейських соборів (унійного та православного у жовтні 1596 р.). Розглянуто шляхи пошуку порозуміння між прибічниками та противниками унійних ідей, які завершилися невдачею (розколом українського суспільства за конфесійною приналежністю на уніатів та православних). Проаналізовано ухвали згаданих соборів та встановлено їхнє історичне значення для подальшого розвитку церковних інституцій східного обряду.

У післямові до монографії окреслено концептуальні висновки щодо проведеного дослідження. Тож відзначимо найважливіші із них. Дослідник переконливо стверджує, що на початку XVI ст. сформувалася організаційна структура Київської православної митрополії в адміністративному та правовому полі. Тотальної кризи в Церкві не було, а тільки певні прояви кризових явищ. Відлуння кризи християнства було зумовлено Протестанською Реформацією. Негаразди в києво-руському християнстві мали свої відмінності від кризових явищ у польській католицькій церкві та московському православ'ї. Піднесення руської релігійної культури в XVI ст. знайшло своє вираження у створенні численних рукописних і стародруків пам'яток релігійної літератури та книжності. Реформу Руської Церкви започаткували у 70–80-их роках XVI ст. церковні братства та окремі світські магнати (Г. Ходкевич, В.-К. Острозький, А. Курбський). Реформаторські ідеї митрополита М. Рогози співпадали із програмою церковних братств. Унійний проєкт церковної ієрархії, як програма реформування Церкви, не був ні безальтернативним, ні оригінальним за своєю внутрішньою структурою.

Попередній проєкт реформ був зірваний не внутрішніми суперечностями, а переходом єпископів до унії. Реформи продовжили тільки церковні братства та окремі магнати. Початок реалізації берестейської реформи був відкладений на десятиліття. Унійний процес розвивався конспіративно і конфліктно. Ініціатори унії не розраховували на сильну опозицію щодо їхніх ідей. Склад учасників берестейських соборів не був пропорційно представлений: на унійному переважала церковна ієрархія, а на православному – духовенство і мирянство. На переконання професора Леоніда Тимошенка ухвали православного собору були більш аргументованішими і переконливішими, аніж ультимативні та погрожувальні заклики унійного собору. Залишається відкритим дискусійне питання щодо визначення правосильності берестейських соборів 1596 р., як унійного, так і православного. Автор пропонує розглядати унію як одну із форм релігійної модернізації, яка у Західній Європі породила Протестанську Церкву, а на Сході Європи – Унійну Церкву. Остання, після свого утворення, як слушно відзначив дослідник, потрапила у системну кризу (була церковна ієрархія, а не було віруючих). Процес виходу із кризи затягнувся на десятиліття. Польська латинська церква самоусунулася від проблем Унійної Церкви. Католики ігнорували уніатів. В той час як поберестейська криза у Православній Церкві проявилася у відсутності церковної ієрархії за наявності вірян.

Сформульовано авторський погляд на визначення причин невдач Берестейської унії: мирянство в особі церковних братств не підтримувало унійних ідей; православне монашество було консервативним і не сприйняло унійних ідей; шляхта трималася давньої батьківської (православної) віри; унійні ідеї поширювалися досить повільно по єпархіях, за винятком Володимиро-Берестейської, де активно пропагував Іпатій Потій.

Науковець аргументовано доводить, що церковний поділ (православні, уніати) не призвів до занепаду руської релігійної культури, а навпаки унія зумовила виникнення полемічної літератури, активізувалися православні видавничі осередки.

Оригінально виокремлено цілу низку релігійно-культурних кодів києво-руського християнства: східна еклезіальна ідентичність (топос “Церкви-матері”); поминальна практика (пом'яники на рівні парафій); опіка церковними братствами над релігійною культурою; поширення топосу “Богоспасаємого граду”; церковні братства ефективно впроваджували у життя нову релігійну культуру. Автор відносить києво-руську релігійну культуру до змодернізованого

православ'я східно-західного типу з виразним акцентуванням східновізантійської еклезіальної ідентичності. Та й самі уніати декларували в цей період свою амбівалентність.

Дослідник підтверджує історіографічне уявлення про гетерогенність культури польсько-литовської держави: постійний контакт між “Європою бенедиктинською” та “Європою кирило-мефодіївською”. Простежує впливи римо-католицької і протестанської культур Речі Посполитої на розвиток руської культури. Автор констатує, що руська релігійна культура у розглядуваний період не відставала від польської.

На думку Леоніда Тимошенка на Сході Європи до 1686 р. не було єдиного православного простору. Релігійна модернізація руського християнського ареалу внаслідок Берестейської унії 1596 р. ще більше віддалила його від православної Московії. Московська релігійна культура перебувала в кризі і не витримувала конкуренції із руською релігійною культурою. Публічний простір Речі Посполитої сприяв зближенню останньої із європейськими традиціями.

Автор слушно відзначив, що не можна трактувати Берестейську унію суто із позитивних чи негативних наслідків: православний берестейський собор 1596 р. зберіг українсько-білоруське православ'я, яке розквітло в епоху Петра Могили; унійний собор започаткував релігійно-культурну традицію орієнтовану на західні зразки.

У додатках до монографічного дослідження представлено твір Іпатія Потія про Берестейський собор (видана у Вільні 1597 р.), де викладено погляди учасника унійних процесів кінця XVI ст. Окрасою видання є блок ілюстрацій: титульні аркуші стародруків XVI ст.; грамоти із печатками єпископів, соборові грамоти митрополитів та єпископів, унійні декларації, пункти унії, пастирські листи митрополитів, грамоти польських королів, текст ісповідання католицької віри унійних єпископів, листи князя В.-К. Острозького, карто-схема “Історична топографія міста Берестя з передмістями кінця XVI ст.”, папські булли та медалі.

Загалом рецензована книга заслуговує тільки позитивних оцінок, оскільки в ній узагальнено провідні погляди, які набули поширення у церковній історіографії, залучено значний документальний матеріал та логічно і структурно викладено новаторський авторський концептуальний підхід, який опирається на сучасні наукові методологічні підходи щодо вивчення питань Берестейської церковної унії. Бажаємо щоб оглянута нами авторська концепція пройшла належну наукову апробацію та отримала схвальні відгуки в академічному та освітньому середовищі.